

Review Of Research

परभणी जिल्ह्यातील आरोग्य सेवा सुविधांच्या वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास

गोने पद्माकर बालाजी^१, प्रा.डॉ.नामदेव वाघमारे^२

^१संशोधक विद्यार्थी, स्कूल ऑफ अर्थ सायन्स, स्वा.रा.ती.म.वि. नांदेड.

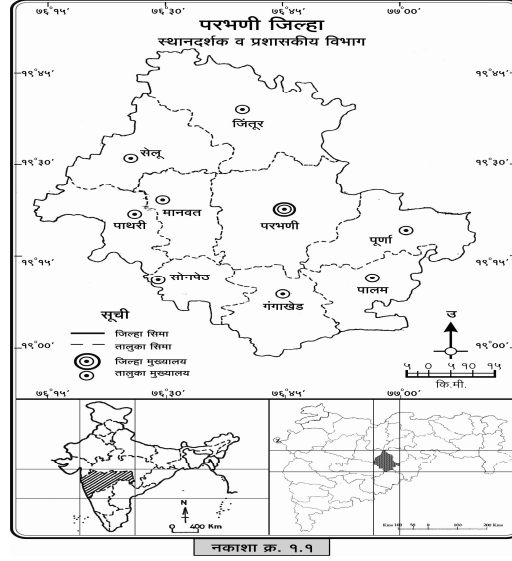
^२संशोधन मार्गदर्शक व भूगोल विभागप्रमुख, इंदिरा गांधी महाविद्यालय, नांदेड.

१.१ प्रस्तावना

आरोग्य सेवा सुविधा ही प्रामुख्याने या प्रदेशातील विविध आरोग्य केंद्रामार्फत पुरविली जाते. ही आरोग्य सेवा प्रामुख्याने शासकीय, स्थानिक प्रशासन किंवा खाजगी आरोग्य केंद्र यांच्या द्वारे पुरविली जाते. ही आरोग्य सुविधा प्रामुख्याने शासकीय रुग्णालय नगरपालिका दवाखाने, ग्रामीण रुग्णालय, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र (प्रसूतीगृह), कुटुंब कल्याण केंद्र, बालविकास केंद्र, क्षयरोग केंद्र इत्यादींच्यामार्फत त्या प्रदेशातील लोकांना आरोग्य सेवा पुरविली जाते. अभ्यास क्षेत्रातील सर्व शासकीय आरोग्य केंद्राच्यामार्फत पुरविल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवा सुविधांचा अभ्यास याठिकाणी करण्यात आलेला आहे.

१.२ अभ्यास क्षेत्र

परभणी जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या मध्यभागी वसलेला आहे. परभणी जिल्हा १८°४५' उत्तर ते २०°०१' उत्तर अक्षांश आणि ७६°१३' पूर्व ते ७७°३९' पूर्व रेखांश या भौगोलिक पट्ट्यामध्ये वसलेला आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस बुलढाणा व हिंगोली, पश्चिमेस बीड आणि जालना, दक्षिणेस लातूर व पुर्वेस नांदेड व हिंगोली हे जिल्हे आहेत. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ६५११.५८ चौ.कि.मी. आहे. परभणी व हिंगोली जिल्ह्याच्या सीमेवरून पूर्णा नदी वाहते. तर गोदावरी नदी परभणी आणि बीड जिल्ह्याच्या सिमेवरून वाहते. गोदावरी नदी पाथरी, गंगाखेड व पालम या तहसीलमधून वाहते. (नकाशा क्र.१.१)

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार परभणी जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या १८३६०८६ इतकी आहे. परभणी जिल्ह्यात एकूण ८४३ खेडी असून त्यापैकी ८३० वस्ती असलेली तर १३ ओसाड आहेत. प्रशासकीय दृष्ट्या या जिल्ह्याचे परभणी, जिंतूर, गंगाखेड, पालम, पाथरी, पूर्णा, सेलू, सोनपेठ व मानवत अशा नऊ तालुक्यांमध्ये विभाजन झालेले आहे.

१.३ उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता अभ्यास क्षेत्रातील आरोग्य सेवा सुविधांचा अभ्यास करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट्य अभ्यासण्यात आलेले आहे.

१.४ आकडेवारी संकलन

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता आवश्यक असणारी दुय्यम स्वरूपाची आकडेवारी संकलित करण्याकरिता जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन, जिल्हा गॅझेटिअर, जनगणना पुस्तिका, विविध संशोधन पत्रिका व इंटरनेटचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

१.५ अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता संकलित करण्यात आलेल्या दुय्यम स्वरूपाच्या आकडेवारीचे विश्लेषण सारणी व नकाशाच्या आधारे तयार करण्यात आले आहेत. त्यासाठी सरासरी मूल्य व प्रमाण विचलन या सांख्यिकीय पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

१.६ अभ्यास क्षेत्रातील उपलब्ध आरोग्य सेवासुविधा

अभ्यासक्षेत्रात एकूण विविध ४८८ आरोग्य केंद्रामार्फत आरोग्य सेवा पुरविली जाते. अभ्यासक्षेत्रातील एकूण ११ रुग्णालये, १० दवाखाने, २९ प्राथमिक आरोग्य केंद्र, २१७ प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र आणि २२१ प्रसुतीगृह व इतर आरोग्य केंद्र यांच्याद्वारे अभ्यास क्षेत्रातील विविध वस्त्यातील लोकांना आरोग्य सेवा पुरविली जाते.

सारणी क्र.१.१ आरोग्य सेवा केंद्र (२०११)

तहसिल	रुग्णालये	दवाखाने	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र	इतर आरोग्य केंद्र (प्रसुतीगृह)	एकूण आरोग्य सुविधा केंद्र
सेलू	०१	०१	०२	२५	२०	४९
जिंतूर	०२	०३	०५	३६	४३	८९
परभणी	०३	०२	०५	४५	३२	८७
मानवत	०१	००	०२	२१	१३	३७
पाथरी	०१	००	०४	२२	१४	४१
सोनपेठ	००	०२	००	१०	१९	३१

गंगाखेड	०१	०१	०५	१८	३८	६३
पालम	०१	००	०२	१५	२१	३९
पूर्णा	०१	०१	०४	२५	२१	५२
एकूण	११	१०	२९	२१७	२२१	४८८

स्रोत : सामाजिक व आर्थिक समालोचन, परभणी जिल्हा, २०१५

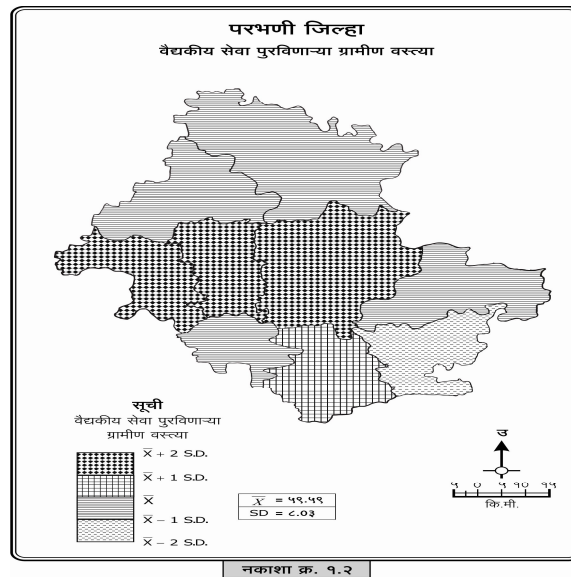
जिल्ह्यातील एकूण ११ रुग्णालयांपैकी सर्वाधिक ०३ रुग्णालये परभणी तालुक्यात तर सर्वात कमी केवळ एक (०१) रुग्णालय सेलू, मानवत, पाथरी, गंगाखेड, पालम आणि पूर्णा या तालुक्यात आहेत. सोनपेठ तालुक्यात एकही रुग्णालय आढळून येत नाही. अभ्यासक्षेत्रातील एकूण १० दवाखान्यांपैकी सर्वाधिक ०३ दवाखाने जितूर तालुक्यात तर सर्वात कमी फक्त एक (०१) दवाखाना सेलू, गंगाखेड आणि पूर्णा तीन तालुक्यामधून मानवत, पाथरी आणि पालम या तालुक्यात एकही दवाखाना असल्याचे दिसून येत नाही. एकूण २९ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांपैकी सर्वाधिक ०५ प्राथमिक आरोग्य केंद्र जितूर, परभणी आणि गंगाखेड तर तीन तालुक्यात प्रत्येकी पाच एवढी आहेत. सर्वात कमी तीन तालुक्यात प्रत्येकी दोन एवढी आहेत. सोनपेठ या तालुक्यात एकही प्राथमिक आरोग्य केंद्र आढळून येत नाही. अभ्यासक्षेत्रातील एकूण २१७ प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रांपैकी सर्वाधिक प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र हे परभणी तालुक्यात ४५ एवढी आहेत. तर सर्वात कमी प्रत्यक्ष आरोग्य उपकेंद्र हे सोनपेठ तालुक्यात १० एवढी आहेत. जिल्ह्यातील २२१ एकूण इतर आरोग्य केंद्रांपैकी सर्वाधिक इतर आरोग्य केंद्र हे जितूर तालुक्यात ४३ एवढी आहेत तर सर्वात कमी इतर आरोग्य केंद्र हे मानवत तालुक्यात १३ एवढी आढळून येतात. (सारणी १.१)

अ) आरोग्य सेवा सुविधा आणि ग्रामीण वस्त्या

अभ्यास क्षेत्रातील विविध आरोग्य केंद्र हे सभोवतालच्या अनेक ग्रामीण वस्त्यांना आरोग्य सेवा पुरवित असते. अभ्यासक्षेत्रातील एकूण ८३० ग्रामीण वस्त्यांपैकी ४८८ (५८.८० टक्के) ग्रामीण वस्त्यांना आरोग्य सेवा पुरविली जाते.

आरोग्य सेवा पुरविल्या जाणाऱ्या ग्रामीण वस्त्यांच्या वितरणाचा अभ्यास करण्यासाठी या ग्रामीण वस्त्यांच्या टक्केवारीचे सरासरी मूल्य ($\bar{X} = 59.59\%$) आणि प्रमाण विचलन मूल्य ($S.D. = 8.03$) काढले असून त्याआधारे त्यांचे सर्वाधिक वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांचा ($\bar{X} + 2S.D.$) गावांचा गट, जास्त वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांचा ($\bar{X} + 1S.D.$) गट, मध्यम वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांचा ($\bar{X} - 1S.D.$) गट आणि कमी वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांचा ($\bar{X} - 2S.D.$) गट हे चार गट पाडण्यात आलेले आहेत. (सारणी १.२)

अभ्यासक्षेत्रातील वैद्यकीय सेवा मिळणाऱ्या गावांच्या प्रमाणाचा तहसीलनिहाय अभ्यास केला असता असे निदर्शनास येते की, सर्वाधिक वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांचे प्रमाण (७३.२१ टक्के), पाथरी तालुक्यात असून सर्वात कमी वैद्यकीय सेवा मिळणाऱ्या गावांचे प्रमाण (४८.१५ टक्के), पालम तालुक्यात असलेले दिसून येते.

वरील विविध चार गटांच्या आधारे तहसीलनिहाय वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ग्रामीण वस्त्यांच्या वितरणाचा अभ्यास केला असता सर्वात जास्त वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ($\bar{X}+2S.D.$) गटात परभणी, मानवत आणि पाथरी या तीन तालुक्यांचा समावेश होतो. जास्त वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ($\bar{X}+1S.D.$) गटात गंगाखेड या एकाच तालुक्यांचा समावेश होत असून मध्यम वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ($\bar{X}-1S.D.$) गटात सेलू, जितूर, सोनपेठ आणि पूर्णा या चार तालुक्यांचा समावेश होतो. तर कमी वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ($\bar{X}-2S.D.$) गटात पालम या एकाच तालुक्याचा समावेश होतो. (नकाशा १.२)

ब) वैद्यकीय सेवा सुविधा आणि लोकसंख्या

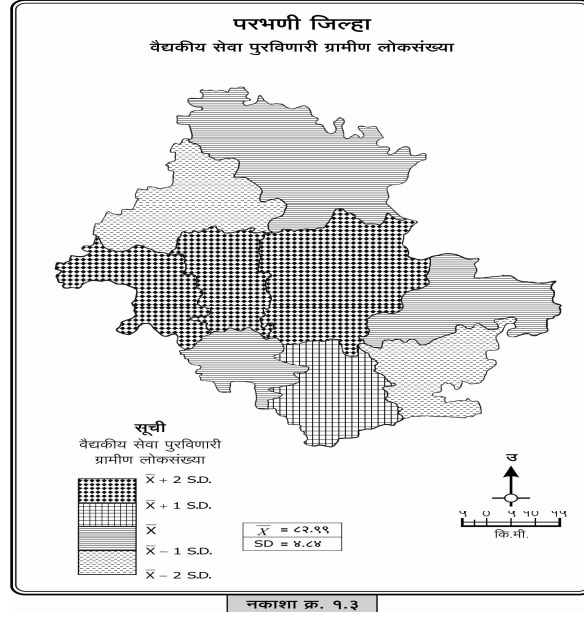
अभ्यास क्षेत्रातील एकूण १८३६०८६ लोकसंख्येपैकी १०५३६८८ (८३.२१ टक्के) लोकसंख्येला विविध वैद्यकीय केंद्रांच्या आधारे वैद्यकीय सेवा पुरविली जाते. वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जाणाऱ्या लोकसंख्येच्या वितरणाचा तहसीलनिहाय अभ्यास करण्यासाठी या लोकसंख्येचे सरासरी मूल्य ($\bar{X} = 82.99$) आणि प्रमाण विचलन मूल्य ($S.D. = 4.84$) काढले असून त्या आधारे त्याचे चार गट पाडण्यात आलेले आहेत.

सारणी क्र.१.२

वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी (२०११)

तहसिल	वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांची संख्या	वैद्यकीय सुविधा पुरविणाऱ्या गावाची टक्केवारी	वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांची लोकसंख्या	वैद्यकीय सुविधा पुरविणाऱ्या गावांच्या लोकसंख्येची टक्केवारी
सेलू	४९	५२.६९	९४१८६	७७.०४
जितूर	८९	५३.६१	१९११७०	८०.१७
परभणी	८७	६७.९७	२०६०६७	८९.३५
मानवत	३७	६८.५२	७४३८७	८८.२१
पाथरी	४१	७३.२१	९१७८४	८९.८१
सोनपेठ	३१	५४.३९	५८३०९	७८.९८
गंगाखेड	६३	६०.००	१२७७९१	८३.५४
पालम	३९	४८.१५	८८७७४	७६.९४
पूर्णा	५२	५७.७८	१२१२२८	८२.९९
एकूण	४८८	५८.८०	१०५३६८८	८३.२१
		$\bar{X} = ५९.५९$ $S.D. = ८.०३$		$\bar{X} = ८२.९९$ $S.D. = ४.८४$

स्त्रोत : जिल्हा जनगणना अहवाल, पार्ट A परभणी जिल्हा-२०११

सर्वाधिक लोकसंख्येला वैद्यकीय सेवा पुरविणारा ($\bar{X} + 2S.D.$) गट, जास्त लोकसंख्येला वैद्यकीय सुविधा पुरविणारा ($\bar{X} + 1S.D.$) गट मध्यम लोकसंख्येला वैद्यकीय सेवा पुरविणारा ($\bar{X} - 1S.D.$) गट आणि कमी लोकसंख्येला वैद्यकीय सेवा पुरविणारा ($\bar{X} - 2S.D.$) गट यांचा समावेश होतो. अभ्यासक्षेत्रातील वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या लोकसंख्येच्या प्रमाणाचा अभ्यास केला असता वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या लोकसंख्येचे सर्वाधिक प्रमाण (८९.८१ टक्के) पाथरी तालुक्यात तर सर्वात कमी प्रमाण पालम तालुक्यात (७६.९४ टक्के) असलेले पहावयास मिळते. सर्वात जास्त लोकसंख्येला वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ($\bar{X} + 2S.D.$) गटात परभणी, मानवत आणि पाथरी या तीन तालुक्याचा समावेश होतो. जास्त लोकसंख्येला वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ($\bar{X} + 1S.D.$) गटात गंगाखेड या एकाच तालुक्याचा समावेश होतो. मध्यम लोकसंख्येला वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ($\bar{X} - 1S.D.$) गटात सोनपेठ, पूर्णा आणि जितूर या तीन तालुक्यांचा समावेश होतो. तर कमी लोकसंख्येला वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या ($\bar{X} - 2S.D.$) गटात सेलू आणि पालम या दोन तालुक्यांचा समावेश होतो. (नकाशा १.३)

१.७ निष्कर्ष

अभ्यासक्षेत्रात एकूण विविध ४८८ आरोग्य केंद्रमार्फत आरोग्य सेवा पुरविली जाते. अभ्यासक्षेत्रातील एकूण ११ रुग्णालये, १० दवाखाने, २९ प्राथमिक आरोग्य केंद्र, २१७ प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्र आणि २२१ प्रसूतीगृह व इतर आरोग्य केंद्र यांच्याद्वारे अभ्यास क्षेत्रातील विविध वस्त्यातील लोकांना आरोग्य सेवा पुरविली जाते.

अभ्यास क्षेत्रातील विविध आरोग्य केंद्र हे सभोवतालच्या अनेक ग्रामीण वस्त्यांना आरोग्य सेवा पुरवित असते. अभ्यासक्षेत्रातील एकूण ८३० ग्रामीण वस्त्यांपैकी ४८८ (५८.८० टक्के) ग्रामीण वस्त्यांना आरोग्य सेवा पुरविली जाते.

अभ्यासक्षेत्रातील वैद्यकीय सेवा मिळणाऱ्या गावांच्या प्रमाणाचा तहसीलनिहाय अभ्यास केला असता असे निदर्शनास येते की, सर्वाधिक वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या गावांचे प्रमाण (७३.२१ टक्के), पाथरी तालुक्यात असून सर्वात कमी वैद्यकीय सेवा मिळणाऱ्या गावांचे प्रमाण (४८.१५ टक्के), पालम तालुक्यात असलेले दिसून येते.

अभ्यास क्षेत्रातील एकूण १८३६०८६ लोकसंख्येपैकी १०५३६८८ (८३.२१ टक्के) लोकसंख्येला विविध वैद्यकीय केंद्राच्या आधारे वैद्यकीय सेवा पुरविली जाते. अभ्यासक्षेत्रातील वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या लोकसंख्येच्या प्रमाणाचा अभ्यास केला असता वैद्यकीय सेवा पुरविणाऱ्या लोकसंख्येचे सर्वाधिक प्रमाण (८९.८१ टक्के) पाथरी तालुक्यात तर सर्वात कमी प्रमाण पालम तालुक्यात (७६.९४ टक्के) असलेले पहावयास मिळते.

संदर्भ

1. Misra, R.P. and Bube, R.S. (1991): "Level of Education : A Versatile Indicator of Regional Development", *Geographical Review of India*, Vol.43, No.3, Pp.279-285.
2. Misra, R.P. (1974): *Medical Geography In India*, National Book Trust, New Delhi.
3. Mulani (2010): 'Regional Planning for Socio-Economic Development in Solapur District', Unpublished Ph.D. Thesis, Solapur University, Solapur.
4. Munner, A. and Hameed, A. (1996): "Inter-District Disparities in Educational Level in U.P.", *The Geographer*, Vol.43, No.2.
5. Musmade, A.H. and Others (2012): "The Study of Human Resource Development in Rahuri Tahsil of Ahmednagar District (Maharashtra)", *MBP*, Vol.XXIX, Pp.1-12.
6. Reddy, Y.V. (1979) : *Multi-level Planning in India*, Vikas Publishing House, New Delhi.
7. Saptarshi, Pravin and Jagdale (2010): "Regional Disparities in the Human Resource Development in Junnar Tahsil", *Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika*, Vol.XXVII, No.1, Jan-June 2010, Pp.68-78.
8. Vyas, P.R. (1991): *Social Amenities and Regional Development*, Rawat Publications, Jaipur, India.
9. Bhat, L.S. (1976): *Micro Level Planning : A Case Study of Karnal, Haryana*, K.B. Publication, New Delhi.
10. Joshi, B.M. (1998): "Decentralized Planning and Balanced Regional Development in U.P. : An Emerging Scenario", *MRS, Calcutta*, Vol.30, No.2.
11. Khan, Basheer Ahmed (1988): *Regional Planning and Economic Development*, Pointer Publisher, Jaipur (India)
12. Misra R.P. and Sundaram, K.V. (1980): *Multi-Level Planning and Rural Development in India*, Heritage Publishers, New Delhi.